

Leo Jensen: Produktionsforhold

Dette arbejde begyndte som et forsøg på at læse værdilæren hos Marx i lyset af Althusser' overdeterminationsbegreb. Under arbejdet med at skrive denne undersøgelse om til en artikel, blev det imidlertid klart at behandlingen af produktionsforholdene ikke var tilfredsstillende. Det gav naturligvis anledning til nye overvejelser og det er dem, der nu fremlægges i denne artikel.

Måske burde artiklen ikke offentliggøres før den var modnet lidt – det har i følge sagens natur uoverskuelige konsekvenser, når man piller lidt ved de grundlæggende begreber, men jeg vover forsøget og prøver indledningsvis at se på hvilken betydning den definition af produktionsforholdene, der fremlægges her, har for Althusser's og specielt Balibar's arbejde inden for dette område. Vi må håbe at hastværk ikke altid er lastværk.

Ideologi – teori

Marxismen har aldrig stillet sig tilfreds med at tage »fakta«, som de umiddelbart fremtræder for vore øjne, for at konstruere en udvendig sammenhæng. Den har altid søgt at finde frem til den *indre begrebsmæssige sammenhæng*, som ligger bag de ydre sammenhænge, 'statistikernes' finder gennem deres korrelationsberegninger. Samtidig afslører den disse sammenhænges historisk betingede gyldighed, deres tidsbestemthed. Derved må marxismen nødvendigvis også afsløre 'statistikernes' forsøg på at ophøje disse sammenhænge til evige lovmæssigheder som ideologiske og samfundsbevarende i sit sigte. Ideologien har netop som mål og effekt (fordi den er en *efterrationalisering*) at give menneskene, der handler i en given samfundsmæssige struktur, tillid: tingene er, som de skal være, det kan ikke være anderledes, det er kun naturligt o.s.v.

Marxismen står som teori i modsætning til ideologien, den må bestandig gå bag ideologien og afsløre forholdenes grund og forudsætning og dermed også muligheden for at ændre forholdene. *Marxismen er som teori i sig selv revolutionær.*

Arbejdet med at afsløre ideologierne er ikke nemt, for marxismen har ikke et færdigt skema, en færdig formel, som kan gennemlyse ideologierne og afsløre deres ideologiske »elementer«. Ideologien er altid først: mennesket handler, før det teoretiserer over sine handlinger, og en umiddelbar handlen er altid »holdt oppe« af en ideologisk bevidsthed. Det er på ideologiens grund, teorien skal rejses for at fortrænge ideologien.

Vi skal ikke her beskæftige os med at afsløre ideologier, men søge at gengive den indre begrebslige sammenhæng i dele af den marxistiske samfundsteori (mere korrekt historieteori), og vi vil stille os tilfreds, hvis vi kan give en formulering af de problemer, der er »oppe« i den marxistiske debat, som gør det muligt at løse dem og bringe os videre i det teoretiske arbejde.

Fremstillingen må altid begynde med det *bestemte* og ikke nok med det, med det bestemmedes mest *almene* træk. Herfra kan man ved gennem fremstillingen at føje flere træk nå frem til det *grundlæggendes specifikke historiske fremtræden*. Det drejer sig om at følge fremstillingen fra det abstrakte til det konkrete.

Produktionen

»De forudsætninger, som vi begynder med, er ikke vilkårligt valgt, det er ikke dogmer, det er virkelige forudsætninger, som man kun i indbildningen kan abstrahere fra. Det er de virkelige individer, deres handlinger og deres materielle livsbetingelser – såvel dem de forefinder, som dem de frembringer ved deres egne handlinger.«¹

Det, vi vil hefte os ved her, er de materielle livsbetingelser og især »dem de frembringer ved deres egne handlinger«.

»Den første historiske handling er altså skabelsen af midler til tilfredsstillelse af disse [materielle] behov, produktionen af selve det materielle liv, og denne historiske handling, som er en grundbetingelse for al historie, må endnu i dag som for årtusinder siden opfyldes dag for dag og time for time for blot at holde menneskeheden i live.«²

Når vi lægger vægt på *produktionen*, er det ikke kun fordi den holder menneskeheden i live, men også fordi den i høj grad er bestemmende for, hvilket liv menneskeheden fører.

»I den samfundsmæssige produktion af deres liv træder menneskene ind i bestemte, nødvendige, af deres vilje uafhængige forhold, produktionsforhold, som svarer til et bestemt udviklingstrin af deres materielle produktivkræfter. Indbegrebet af disse produktionsforhold danner samfundets økonomiske struktur, den reelle basis på hvilken der hæver sig en juridisk og politisk overbygning, og hvortil der svarer bestemte samfundsmæssige bevidsthedsformer. Den måde, hvorpå det materielle liv produceres, betinger de sociale, politiske og åndelige livsprocesser overhovedet.«³

Når produktionen er så afgørende, skyldes det, at den aldrig er produktion i almindelighed; den er altid en bestemt produktion, en *produktionsmåde*. Dette er kriteriet for at skelne mellem forskellige samfundstyper, f.eks. taler man om den feudale produktionsmåde og den kapitalistiske produktionsmåde.

En bestemt produktionsmåde er karakteriseret ved, at produktionens agenter træder ind i »bestemte, nødvendige, af deres vilje uafhængige forhold, *produktionsforhold*, som svarer til et bestemt udviklingstrin af deres materielle *produktivkræfter*«. Produktionen har en teknisk

1. Karl Marx: *Den tyske ideologi*, citeret efter Villy Sørensen: *Karl Marx: Økonomi og filosofi*, p. 97.

2. *Ibid.* p. 100.

3. Karl Marx, Friedrich Engels: *Udvalgte skrifter* bd. I p. 355.

og en samfundsmæssig side, og det er disse to sideres sameksistens, der giver en produktionsmåde dens identitet, men der er ikke tale om en uproblematisk sameksistens, idet de to sider gensidigt betinger hinanden og begrænser hinanden. Det er denne gensidige begrænsning, der sikrer en relativ stabilitet i de forskellige produktionsmåder, og det er i kombinationen af disse to aspekter, man finder nøglen til samfundsformationens struktur (økonomien er bestemmende i sidste instans), men også til struktureringen af det økonomiske område. Det er disse aspekter af forholdet mellem produktivkræfter og produktionsforhold, vi vil komme ind på i det følgende, men først må vi definere dem.

Produktivkræfterne

Enhver arbejdsproces har tre elementer:

- 1) en *måltrettet aktivitet*, som er rettet imod
- 2) et *arbejdsemne* ved hjælp af 3) nogle *arbejdsmidler*. (jfr. Das Kapital bd. I s. 193).

Arbejdsprocessen er, som vi ved, en forudsætning for ethvert samfunds eksistens, det er gennem den, stofskiftet mellem menneske og natur reguleres. Menneske og natur er impliceret i processens to første elementer, mennesket er den aktive part, og naturen er en mer eller mindre føjelig modpart, men fælles for begge elementer er, at de er relativt konstante: hverken mennesket eller naturen er bestemmende for, hvordan man i en given samfundsformation producerer de materielle livsbetingelser. Det er arbejdsmidlet, der er bestemmende faktor, idet det bestemmer, *hvordan* den menneskelige aktivitet skal omforme arbejdsemnet d.v.s. i sidste ende naturen.

I arbejdsprocessen bestemmer arbejdsmidlet altså, hvordan samspillet mellem processens tre elementer former sig under den materielle tilegnelse af naturen: De forskellige måder, hvorpå dette samspil former sig, giver arbejds-kraften forskellige virkningsgrader, produktiv-tetsniveauer. De forskellige former for samspil kendetegner det, man kalder produktivkræf-ternes udviklingsniveau. Når vi i det følgende refererer til *produktivkræfterne*, mener vi *den type af forhold, produktionens elementer opretholder med hinanden*. Produktiviteten kan godt stige, selv om der ikke sker nogen ændring i pro-duktivkræfterne – f.eks. kan en maskine med større effekt øge produktiviteten uden at ændre

strukturen. Dette vil vi kalde en udvikling i *produktiviteten* (underforstået bestemte produk-tivkræfter).

Ifølge Balibar kan man karakterisere forholdet mellem arbejdsprocessens elementer ved at angive, hvilke der besidder en form for enhed. Vi vil her som eksempel tage den håndværksmæs-sige og den industrielle arbejdsproces' form, idet vi følger Balibar.

Den håndværksmæssige arbejdsproces

Det er karakteristisk for den håndværks-mæssige arbejdsproces, at redskabet kun kan bruges af en øvet arbejdskraft, d.v.s. anvendelsen kræver visse egenskaber og færdigheder, som er erhvervet gennem en oplæringsproces, mesterlæren. Mens arbejdsmidlet således er meget »følsomt« over for den arbejdskraft, der anvender det, er det til gengæld relativt ligeglad med, hvilket arbejdssemne det anvendes på. Dette gælder naturligvis især for de mere primitive redskaber, men selv om redskaberne gennem tiden udvikles og specificeres således, at deres anvendelsesområde bliver mere og mere snævert, og arbejdsprocessen tillige deles op i flere delarbejder, som varetages af specialister med specialværktøj, så gælder det, at *arbejdskraft og arbejdsmiddel besidder en form for enhed*: arbejds-midlet kan kun udvikles i samme omfang som arbejdskraften udvikles.

Den industrielle arbejdsproces er ikke karakteriseret ved arbejdsdeling alene; denne var allerede meget udviklet i den håndværksmæssige arbejdsproces, manufakturen. Vi må i stedet søge en ny form for enhed mellem arbejdsprocessens elementer.

Den industrielle arbejdsproces

Det er karakteristisk, at arbejdskraften uden større vanskeligheder kan gå fra en arbejdsproces til en anden, når der er tale om industrielle arbejdsprocesser. Det er et tegn på, at arbejdskraftens kvalifikationer ikke er af afgørende betydning for arbejdsprocessens fuldførelse. Da formen for forarbejdningen af arbejdsemnet ligger i konstruktionen af arbejdsmidlet, behøver den følgelig ikke at tilføres gennem arbejdskraftens kvalifikationer – arbejdskraften *betjener* kun maskinerne, mens

den håndværksmæssige arbejdskraft *fører* sit værktøj. Vi ser, at den håndværksmæssige sige arbejdsproces sikres fuldført gennem arbejdskraftens fysiske egenskaber (der er enhed mellem arbejdskraft og arbejdsmiddel), mens den industrielle arbejdsproces sikres fuldført gennem teknologien, d.v.s. gennem en på forhånd skabt overensstemmelse mellem arbejdsemne og arbejdsmiddel: der er *enhed mellem arbejds-emne og arbejdsmiddel*. Dette betyder, at arbejdsprocessen i en vis forstand bliver uafhængig af arbejdskraften: arbejdsmidlerne kan udvikles uden en samtidig udvikling af arbejdskraftens fysiske egenskaber. Det vil sige, at øgning af produktiviteten først og fremmest er afhængig af teknologiens udvikling.

Produktionsforholdene

Vi har nu defineret produktivkræfterne som en type enhed, der eksisterer mellem arbejdsprocessens elementer i arbejdsprocessen. Det er bestemmelsen af, hvordan en arbejdsenhed (en kombination af arbejdskraft) ved at indpode en materiel struktur (arbejdsmiddel) i naturen (arbejdsemnet) kan omforme denne med større eller mindre kraft. Produktivkræfterne er forholdet mellem denne arbejdsenhed og naturen, evt. formidlet gennem flere led.

»I produktionen virker menneskene ikke blot på naturen, men også på hinanden. De producerer kun ved, at de arbejder sammen på en bestemt måde og indbyrdes udveksler deres frembringelser. For at producere indgår de i bestemte forbindelser med hinanden, og kun inden for disse samfundsmæssige forbindelser og forhold finder deres indvirken på naturen, finder produktionen sted . . . De samfundsforhold, hvorunder individerne producerer, de samfundsmæssige produktionsforhold ændrer sig . . ., forvandler sig med de materielle produktionsmidlers forandring og udvikling.«⁴

Lidt efter skriver Marx, at *kapitalen* er et borgerligt produktionsforhold, d.v.s. det tilhører den kapitalistiske produktionsmåde.

Det kan umiddelbart virke forvirrende, at Marx på den ene side taler om produktionsforhold som et forhold mellem producenterne, og på den anden side om kapitalen som et produktionsforhold. Men det er i virkeligheden samme side, for netop i den kapitalistiske produktionsmåde antager forholdet mellem producenterne

formen af et værdiforhold, det fremtræder i fremmedgjort form. Det skal ikke opfattes som en tilfældig form, forholdet antager, det er en strengt nødvendig form. Man kan ikke tale om fremmedgørelsen som et bevidsthedsfænomen, noget der kan fjernes ved, at man når til klarhed over fænomenerne. Produktionsforholdene er *nødvendige* forhold, og det særlige ved den kapitalistiske produktionsmåde er, at de tager form af forhold mellem tingene som værdimæssige størrelser, d.v.s. en fremmedgjort form, hvor de i f.eks. den feudale produktionsmåde antager form af direkte forhold mellem klasserne – tvangsforhold. Vi kan sige, at fremmedgørelsen er kapitalismens tvang, det er tingenes tvang, det er produktionsforholdene, der viser sig i tingenes herredømme over det levende arbejde.

Vi kan med det samme bemærke, at når produktionsforholdene er værdimæssige forhold mellem tingene, er de ikke klasseforhold, men herom senere.

Vi har imidlertid endnu ikke defineret, hvori disse nødvendige produktionsforhold består. Det fremgår tydeligt i et afsnit, hvor Marx netop behandler den fremmedgjorte form, d.v.s. den værdimæssige form, forholdet antager i den kapitalistiske produktionsmåde.

»Det hemmelighedsfulde ved vareformen [vareformen er produktets dobbelte eksistens som brugsværdi og værdi, min anmærkning] består altså simpelt hen deri, at den over for menneskene genspejler den samfundsmæssige karakter af deres eget arbejde som arbejdsprodukternes genstandsmæssige karakter [værdien fremtræder som en egenskab ved arbejdsproduktet, min anmærkning], som samfundsmæssige natur-egenskaber hos disse ting, og således også *producenternes samfundsmæssige forhold til totalarbejdet* som et uden for dem eksisterende samfundsmæssigt forhold mellem genstandene.«⁵ (min kursivering).

Vi vil senere komme ind på, hvorfor værdien ikke er en egenskab ved tingene, men et produktionsforhold.

Dette citat gælder både for vareproduktionsmåden (baseret på håndværksmæssig produktion) og den kapitalistiske produktionsmåde, hvor værdiforholdet er udviklet yderligere. Men for disse to produktionsmåder – og for enhver produktionsmåde i det hele taget – gælder, at produktionsforholdet er »producenternes samfundsmæssige forhold til totalarbejdet«. Vi vil præcisere det yderligere: produktivkræfterne karakteriserer forholdet mellem producent og

4. Karl Marx, Friedrich Engels: *Udvalgte skrifter* bd. I p. 84.

5. Karl Marx: *Das Kapital* bd. I, p. 86.

natur, produktionsforholdet er producenternes forhold til hinanden i deres forhold til naturen, producenternes forhold til totalarbejdet. Foreningen af produktivkræfter og produktionsforhold er samfundets forhold til naturen.

Forholdet mellem det individuelle arbejde og totalarbejdet karakteriseres gennem begrebet »samfundsmæssigt nødvendigt arbejde«: det individuelle arbejde er kun samfundsmæssigt nødvendigt i det omfang, det lader sig indpasse i totalarbejdet, som er sammensat af kvalitativt og kvantitativt bestemte delarbejder.

Vi vil nu se på bevægelserne og strukturerne i den kapitalistiske økonomi for at komme frem til værdibegrebet som i første omgang karakteriserer de kapitalistiske produktionsforhold.

Det samfundsmæssige behov (totalarbejdet)

Vort udgangspunkt er produktionen; men den eksisterer ikke uden konsumtion. Mellem produktion og konsumtion har vi nogle processer som er formidlende: distribution og bytte (cirkulation). Vi har her en samling elementer, der gensidigt betinger hinanden, hvoraf imidlertid et er bestemmende.

»En bestemt produktion bestemmer altså en bestemt konsumtion, distribution, bytning og bestemte forhold mellem disse forskellige momenter indbyrdes. Rigtig nok bliver også produktionen i sin ensidige form på sin side bestemt gennem de andre momenter.«⁶

Vi vil prøve at vise, hvordan produktionen bestemmer de øvrige elementer, idet vi husker, at produktionen er en bestemt kombination af produktivkræfter og produktionsforhold.

Produktionen er umiddelbart også konsumtion: konsumtion af produktionsmidler og arbejdskraft. Hvis vi betragter den »egentlige« konsumtion (konsumtionen uden for arbejdsprocessen), ser vi, at den også er produktion: produktion af arbejderen, d.v.s. arbejdskraften. Vi kan foreløbig konstatere, at der findes to former for konsumtion: produktiv konsumtion og konsumtiv produktion. Det ses umiddelbart, at produktionen bestemmer den første type af konsumtion. Vi vil nu se nærmere på den anden form for konsumtion: konsumtiv produktion eller individuel konsumtion. Denne konsum-

tion synes ved første øjekast at kunne føres tilbage på den enkeltes behov (hvilket den borgerlige økonomi også gør), men selv om man går med på dette, kan vi dog gøre nogle præciseringer angående disse behov. For det første er det ikke alle behov, der tilfredsstilles, kun dem man har råd til, d.v.s. evnen til at tilfredsstille sine behov hænger nøje sammen med ens indtægter. Der findes forskellige former for indtægt, men vi kan nøjes med at betragte de to, der er karakteristiske for den kapitalistiske produktionsmåde: arbejds løn og profit. Vi ser straks, at disse begreber svarer til to andre: lønarbejde og kapital, og vi ved, hvad disse termer rummer, nemlig et produktionsforhold. Vi kan derfor sige, at produktionsforholdene bestemmer distributionsforholdene og derigennem konsumtionen.

»Et individ, der i form af lønarbejdet deltager i produktionen, deltager i form af arbejds lønnen i produktions produkter, resultater. Distributionens struktur er fuldstændig bestemt gennem produktionens struktur. Distributionen er selv et produkt af produktionen, ikke kun genstandsmæssigt, således at produktions resultater kan blive distribueret, men også formmæssigt, således at den bestemte art af deltagelse i produktionen bestemmer distributionens særlige former, former, hvori der tages del i distributionen.«⁷

For det andet afhænger behovene også af de varer, der produceres med henblik på individuel konsumtion.

»Produktionen producerer (. . .) konsumtionen; 1) idet den skaber materialet for konsumtionen; 2) idet den bestemmer konsumtionens måde; 3) idet den frembringer de produkter som behov i konsumenten, som først sættes som genstand af den. Den producerer derfor konsumtionens genstand, konsumtionens måde, konsumtionens tilskyndelse.«⁸

Varernes art og mængde er imidlertid direkte afhængig af produktivkræfternes niveau.

Vi har nu set, at konsumtionen er dobbelt bestemt, nemlig af henholdsvis produktivkræfter og produktionsforhold. Ganske vist virker konsumtionen også tilbage på produktionen i den forstand, at produktionen er indrettet på en bestemt konsumtion, konsumtionen er det indre formål for produktionen.

»Men denne aktivitet [produktionen] er udgangspunktet for realiseringen og derfor også dennes dominerende moment, akten, hvori hele processen forløber

7. *ibid.* p. 35

8. *ibid.* pp. 31–32.

6. Karl Marx: *Kritik af den politiske økonomi*; p. 40.

videre. (...) Konsumtionen fremtræder altså som et moment i produktionen.«⁹

Det umiddelbare resultat af det ovenstående er, at der er en nøje sammenhæng mellem produktion og konsumtion: produktionen må afstemmes kvalitativt og kvantitativt således, at den dækker sin egen konsumtion, d.v.s. den må reproducere sine materielle betingelser (enkel eller udvidet reproduktion), men som et moment heri må den dække den individuelle konsumtion, således som den er bestemt af produktionen.

Vi har indført det begreb, som angår denne overensstemmelse/uoverensstemmelse: *samfundsmæssigt nødvendigt arbejde*. Nødvendigt er kun det arbejde, der dækker et samfundsmæssigt behov. Begrebet har også en anden betydning, som man kan opfatte som en præcisering: arbejdet er samfundsmæssigt nødvendigt i det omfang, det repræsenterer en gennemsnitlig produktivitet, d.v.s. arbejdet tæller ikke efter varighed, men efter den samfundsmæssigt gennemsnitlige varighed.

Byttet

Før et produkt kan konsumeres, må det imidlertid deltage i cirkulationen, totaliteten af bytteforhold. Gennem arbejdsdelingen bestemmer produktionen nemlig, at hver producent kun producerer en del af de kvalitativt forskellige varer, der på et givet tidspunkt produceres i et samfund, d.v.s. strukturen producerer producenter med forskellige varer, og dermed producerer den også byttet, den alsidige udveksling af produkter, således at producenternes alsidige behov tilfredsstilles (i overensstemmelse med produktionen). Den samfundsmæssige arbejdsdeling er et aspekt af produktivkræfterne, og produktionsforholdene samordner igen den samfundsmæssige produktions elementer. Men før vi kan se, hvordan dette sker, må byttet undersøges nærmere. Et eksempel:

En producent har produceret en frakke med henblik på bytte. Han har brug for noget linned og ønsker derfor at bytte frakken bort mod linned. Dette kan lade sig gøre under forudsætning af, at to betingelser opfyldes:

- 1) der skal være noget linned til stede på markedet, og det skal være »villigt« til at bytte.
- 2) ligningen 1 frakke = 1 × m linned skal løses.

Vi vil se på de to betingelser efter tur.

Problemet i betingelse 1 har vi mødt før, nemlig da vi definerede samfundsmæssigt nødvendigt arbejde. Hvis vi vender tilbage til vores skrædder, kan vi forstå, hvilken betydning dette begreb har. Når skrædderen tilvirker nogle stoffer, så resultatet bliver en frakke, ændrer han det foreliggende materiale på en sådan måde, at det kan tilfredsstille et menneskeligt behov. Hans arbejde er produktivt – eller er det? Sagen er, at dette ikke kan besvares ud fra produktet alene. For at produktet skal være et virkeligt produkt og ikke bare en frembringelse af en eller anden art, kræves der nemlig, at produktet bliver brugt, konsumeret. Hvis det således viser sig, at skrædderen ikke kan finde en, der er villig til at bytte, er det arbejde, der er nedlagt i produktet, ikke samfundsmæssigt nødvendigt, det er ikke produktivt. Vi ser altså, at producenten producerer brugsværdi, men ikke til sig selv, og først i det øjeblik arbejdet ses i sin samfundsmæssige sammenhæng, d.v.s. som et led i arbejdsdelingen, en del af totalarbejdet, er det muligt at afgøre, om arbejdet er produktivt, og produktet et virkeligt produkt.

Idet vi nu kommer til byttets anden betingelse, møder vi begrebet samfundsmæssigt nødvendigt arbejde i dets anden betydning, som en kvantitativ bestemmelse.

Ligningen 1 frakke = 1 × m linned skal løses.

De to produkter i ligningen er kvalitativt forskellige (det er det, der er idéen med at bytte) og er principielt usammenlignelige. For overhovedet at kunne sammenligne må vi have samme enhed på begge sider af lighedstegnet. Det ser altså ud til, at vi må reducere de to varer til samme tredie enhed, som er forskellig fra begge varers naturlige egenskaber. Men når vi abstraherer fra varernes naturlige egenskaber, abstraherer vi også fra varernes brugsværdi og samtidigt også fra det brugsværdiskabende arbejde. Tilbage er kun, at varerne er resultat af arbejde, *abstrakt menneskeligt arbejde* uden nærmere kendetegn.

»Som krystal af denne deres fælles samfundsmæssige substans er de værdi – vareværdi.«¹⁰

Der er grund til at lægge mærke til, at det abstrakte arbejde er en samfundsmæssig substans, for arbejdet er ikke i sin konkrete form mål for værdi. Man vil som regel finde, at den konkrete arbejdstid, der medgår til fremstillingen af en bestemt vare, vil veksle fra virk-

9. ibid. pp. 33–34.

10. Karl Marx: *Das Kapital*, bd. I, p. 52.

somhed til virksomhed, men varerne vil på markedet repræsentere samme værdi. Arbejdet reduceres til det samfundsmæssigt nødvendige, d.v.s. til arbejde med gennemsnitlig produktivitet.

Vi ser nu forbindelsen mellem »værdi« og »samfundsmæssigt nødvendigt arbejde«: arbejdet er ikke værdiskabende i sig selv, men kun som et led i den samfundsmæssige arbejdsdeling, d.v.s. det skal modsvare et behov (jfr. betingelse 1), og når det gør det, er det kun udtryk for værdi i det omfang, det er et arbejde med en gennemsnitlig produktivitet, d.v.s. arbejdets varighed reduceres til det samfundsmæssige gennemsnit (jfr. resultatet af vore betragtninger over betingelse 2). Vi ser, at varen er brugsværdi i samme omfang, den er værdi, og at arbejdet er brugsværdiskabende i samme omfang, det er værdiskabende. Det bliver nu det umiddelbare formål for producenten at producere værdi, og arbejdsprocessen kan nu betragtes under et dobbelt aspekt: brugsværdiskabende og værdiskabende. Arbejdsprocessen bliver underordnet den værdiskabende proces, og det er herigennem, arbejdets indordning under totalarbejdet sikres – det er det, der fremtræder som fremmedgørelse.

»Selv om arbejdets form som lønarbejde er vigtig for processernes form [merværdiens bevægelse] og for den specifikke produktionsmåde selv, er lønarbejdet ikke værdibestemmende. I værdibestemmelsen drejer det sig om den samfundsmæssige arbejdstid overhovedet, det kvantum arbejde hvorover samfundet råder og dets relative absorption gennem de forskellige produkter i overensstemmelse med deres respektive samfundsmæssige vægt.«¹¹

Dette kvantum arbejde, der er fordelt på forskellige produkter i forskellige proportioner, er totalarbejdet, og det modsvarer de samfundsmæssige behov, som vi omtalte i forbindelse med produktionen og konsumtionen. Men som vi vil huske, er behovene, konsumtionen, bestemt af produktionen. Det vil med andre ord sige, at produktionen tilpasses gennem produktionsforholdene til en konsumtion, den selv har bestemt.¹²

11. Karl Marx: *Das Kapital*, bd. III, p. 889.

12. Dette kunne give anledning til nogle betragtninger over det gensidige påvirkningsforhold mellem produktion og konsumtion (vise marxister kalder det et dialektisk forhold). Sådanne refleksioner er som regel nytteløse, for de når aldrig frem til det, der bestemmer bevægelsen. Vi vil senere se, at bevægelsens retning udelukkende er bestemt af produktionen: produktionen udvikler behovet for at udvikle sig selv. Det viser sig som kapitalakkumulation.

Produktionen og cirkulationen

Vi vil nu vise, at arbejdsprocessen tilpasser sig totalarbejdet gennem cirkulationen, ved at cirkulationens kategori »værdi« trænger ind i produktionen og ved siden af den materielle struktur, der er produktivkræfterne, opretter en værdimæssig struktur. Denne værdimæssige struktur er den måde, hvorpå produktionsforholdene viser sig i produktionsprocessen.

»Varebyttet begynder, hvor fællesskabet (Gemeinwesen) ender, i det punkt hvor det træder i kontakt med fremmede fællesskaber eller led i fremmede fællesskaber. Men så snart tingene udadtil bliver til varer, bliver de også i det indre fællesliv til varer. Deres kvantitative bytteforhold er i første omgang ganske tilfældig. De er byttelige gennem deres besidderes vilje til gensidigt at bytte. (. . .) Den bestandige gentagelse af byttet gør det til en regelmæssig samfundsmæssig proces. I løbet af tiden må således i det mindste en del af arbejdsproduktet produceres med henblik på byttet. Fra dette øjeblik befæster sig på den ene side spaltningen mellem tingenes nyttighed for det umiddelbare behov og deres nyttighed som byttemiddel. Brugsværdien adskiller sig fra bytteværdien. På den anden side bliver det kvantitative forhold, hvori de byttes, afhængig af deres produktion selv.« (min kursiv).¹³

Det er med andre ord først fra det øjeblik, at formålet med produktionen bliver produktionen af bytteværdi, at byttet bliver kvantitativt bestemt, d.v.s. byttet efter varernes indhold af abstrakt arbejde, d.v.s. arbejde med gennemsnitlig produktivitet.

Vi kan nu se, at det ikke er i byttet selv, det kvantitative forhold reguleres. Arbejdsværdilærens gyldighed er ikke begrundet i byttet. I byttet kan varerne kun sættes lig hinanden som værdi, men bestemt ud fra byttet selv, er »værdi« en tom kategori, der bare henviser til, hvad de byttende nu synes, er det rimelige bytteforhold. I sidste ende er byttet således bestemt gennem udbud og efterspørgsel, d.v.s. værdien er fuldstændig tilfældigt bestemt. Det er først, når byttet reguleres af produktionen, at arbejdet bliver den »samfundsmæssige substans«, der regulerer byttet. I den håndværksmæssige produktion (vareproduktionsmåden) viser produktionsforholdet sig ved, at der opstår et forhold mellem arbejdet og arbejdets værdi, et kvantitativt forhold. Hvis vi ser på samfundet som helhed, realiserer arbejdet sig som en vis værdi, arbejdets værdi, men i de enkelte produktionsgrene vil der komme afvigelser herfra, arbejdet

13. Karl Marx: *Das Kapital*, bd. I, pp. 102–3.

kan realisere sig over sin værdi eller under sin værdi. Dette bestemmes gennem cirkulationen, altså udbud og efterspørgsel. Når nu produktionsformål er at producere værdi, vil det være uhensigtsmæssigt at opretholde en produktion, hvor arbejdet ikke realiseres til sin værdi, mens det vil være fordelagtigt at øge en produktion, hvor arbejdet realiserer sig over sin værdi. Der sker derfor i produktionen er omplacering af arbejdskraft, hvilket resulterer i, at arbejdet igen vil realisere sig til sin værdi, d.v.s. det er igen tilpasset totalarbejdet.

Arbejdets værdi er ikke en eller anden konstant størrelse. Man kan ikke ved at analysere en vare eller det arbejde, der er nedlagt i den, finde en substans, som er værdi. Den samfundsmæssige substans, Marx taler om, er ikke nogen egentlig substans, men et forhold. Værdi er noget, der tilkommer arbejdet som en del af totalarbejdet, det er en kvalitet, der knytter sig til arbejdet, fordi der eksisterer et bestemt forhold mellem dette enkelte arbejde og totalarbejdet. Når dette forhold eksisterer, måles værdien i arbejde med gennemsnitlig produktivitet, d.v.s. i arbejdstid.

De kapitalistiske produktionsforhold

I den kapitalistiske produktionsmåde gælder det også, at produktionen reguleres gennem cirkulationen, d.v.s. arbejdets indordning under totalarbejdet viser sig som et forhold mellem arbejde og dets værdi, men derudover sker der det, at arbejdskraften selv bliver en vare, der sælges på markedet til sin værdi. Det har betydning for hele produktionsprocessens form, for mens cirkulationen var ydre i forhold til den håndværksmæssige produktion, den var en omplacering af produkter, der var trådt ud af produktionen, så gælder det for den kapitalistiske produktion, at den formelt set kan betragtes som en bytteproces, den er indesluttet i en bytteproces. Dette er kun muligt, fordi arbejdskraften er blevet en vare ligesom arbejdsprocessens øvrige elementer.

Når pengene fungerer som byttemiddel, får bytteprocessen formen $V - P - V$. Producenten har en vare, som han formidlet gennem pengene bytter med en anden vare; altså et forløb, der foregår uden for produktionen.

Men når pengene fungerer som kapital, får bytteprocessen formen $P - V - P'$. Det gælder

for processen, at P' er større end P , og det er det, der er drivkraften i processen: værdien »skaber« gennem sin cirkulation *merværdi*. Kapital er værdi, der gennem sin cirkulation skaber merværdi.

Hvis vi betragter kapitalens cirkulation nærmere, vil vi se, at den falder i to dele: $P - V_1$ og $I_2 - P'$. De to dele er h.h.v. køb af produktionsmidler og arbejdskraft og salg af det færdige produkt. Mellem de to processer ligger produktionsprocessen, som er en konsumtion af den første vare – men denne konsumtion er netop produktionen af den anden vare. Hvis værdien af V_2 er større end værdien af V_1 (og det er forudsætningen for opretholdelsen af produktionen), vil resultatet af produktionen være produktion af merværdi. Produktionen af merværdi er det umiddelbare formål for produktionen i den kapitalistiske produktionsmåde.

Forholdet mellem vareproduktionsmåden og den kapitalistiske produktionsmåde udtrykker Marx således:

»Som enhed af arbejdsproces og værdiskabelsesproces er produktionen produktion af varer; som enhed af arbejdsproces og værdiformeringsproces er den kapitalistisk produktionsproces.«¹⁴

I vareproduktionsmåden kom arbejdets forhold til totalarbejdet til udtryk i forholdet mellem arbejdet og dets værdi. I den kapitalistiske produktionsmåde kommer det til udtryk i forholdet mellem lønarbejde og kapital (arbejdskraft som vare kaldes lønarbejde). Da arbejdskraften i produktionsprocessen er en del af kapitalen, kan man også sige, at det kommer til udtryk i det værdimæssige forhold mellem kapitalens dele, i merværdiraten. Merværdiraten er forholdet mellem den producerede merværdi og den oprindelige kapital. Når produktionens formål er produktion af merværdi, vil kapitalen søge til de produktionsgrene, hvor merværdiraten er størst, d.v.s. de steder hvor arbejdet (V_2) realiserer sig til eller over sin værdi. Derved sker der, ligesom tilfældet var i vareproduktionsmåden, en tilpasning af arbejdet til totalarbejdet (for når kapitalen flytter, flytter arbejdskraften også).

Produktionsforholdets selv-reproduktion

Når resultatet af produktionsprocessen var produktion af merværdi, skyldtes det, at

arbejdskraftens værdi var mindre end værdien af det arbejde, den udkrystalliserede sig i. Men da arbejderen får del i totalproduktet gennem værdien af sin arbejdskraft, kan han aldrig nå op på at konsumere hele sit produkt, der må være et overskud, men det må ikke være overskudsproduktion (så er det ikke værdi). Ophobet arbejde, der ikke er overflødig, fordi det konsumeres, men som ikke konsumeres individuelt, kan kun være produktionsmidler, d.v.s. kapital. Vi ser altså, at produktionen af merværdi ikke er andet end kapitalakkumulation.

Konsekvensen af dette er, at produktionsforholdet, forholdet mellem lønarbejde og kapital, hele tiden reproduceres og uddybes i den forstand, at det er en hele tiden voksende kapital, der står overfor lønarbejdet.

Hvis vi et øjeblik ser bort fra den værdimæssige side af produktionen og ser på arbejdsprocessen, kan vi konstatere, at kapitalakkumulation er det samme som produktivitetsøgning. Den industrielle arbejdsproces er, som vi husker, kendetegnet ved, at arbejdsmiddel og arbejdsemne har selvstændiggjort sig over for arbejdskraften, og at de kan udvikles uden at møde nogen afgørende hindring i arbejdskraftens natur. Det værdimæssige forhold mellem lønarbejde og kapital møder derfor ingen grænser i produktionens materielle struktur, i produktivkræfterne, forholdet kan antage hvilke som helst proportioner.

Althusserkolen

Althusser siger:

»Efter de materielle betingelser for produktionsprocessen, hvor den specifikke karakter hos det forhold menneskene opretholder til naturen kommer til udtryk, har vi nu at studere de *samfundsmæssige* betingelser for produktionsprocessen: *produktionens samfundsforhold*. Disse nye betingelser gælder den specifikke type af forhold som eksisterer mellem produktionens agenter i overensstemmelse med de forhold der råder mellem disse agenter på den ene side og produktionens *materielle midler* på den anden. . . [/. . . i produktionsforholdene impliceres med nødvendighed forholdet mellem menneskene og tingene, ligesom de indbyrdes forhold mellem menneskene defineres *gennem* (min kursiv) de eksakte forhold der findes mellem menneskene og de materielle elementer i produktionsprocessen.«¹⁵

15. L. Althusser, E. Balibar: *Att Läsas Kapitalet*, del 2, pp. 48–49.

Forholdene mellem menneskene, produktionsforholdene, er defineret gennem det forhold, der findes mellem produktionens agenter og produktionsmidlerne. Men hvilke er disse forhold? Althusser henviser selv til Balibar, som tager denne side af sagen op.

Balibar søger at bestemme produktionens struktur. Først indfører han elementerne i arbejdsprocessen: arbejdskraft, arbejdsmidler og arbejdsemner. Derudover indfører han »ikke-arbejdere, som tilegner sig merarbejdet«. Dette er formsystemets elementer.

»Vi finder desuden et element af anderledes natur som vi skulle kunne kalde en *relation* mellem de tidligere elementer: den kan antage to, hverandre udelukkende værdier: adskillelse (Trennung)/ eje.«¹⁶

Foruden denne relation findes der en anden, som vi her har kaldt produktivkræfter. Enheden af disse to sammenføjetninger af produktionsprocessens elementer er produktionens struktur. Strukturen er altså enheden af produktivkræfter og produktionsforhold. Det, der er det interessante her, er, at de to relationer bestemmes uafhængigt af hinanden, men alligevel skal svare til hinanden.

Vi må først gøre os klart, at produktionsforholdet her er et forhold i den enkelte arbejdsproces. Det er ikke helt, som vi har defineret det; vi definerede det som forholdet mellem det individuelle arbejde (altså produktionsenhedens arbejde) og totalarbejdet, men vi har set, at dette forhold reguleres gennem en bestemt struktur i produktionsprocessen, så vi kan godt gå med til at kalde denne struktur for produktionsforholdet. Dertil kommer, at det defineres som et ejeforhold, og yderligere indføres der et element, nemlig ikke-arbejderen, som ejer. Dette element er, som vi ved, ikke defineret ud fra arbejdsprocessen. Hvor kommer det fra? Lad os se nærmere på dette ejeforhold.

Økonomisk eje

Balibar lægger vægt på, at der her er tale om økonomisk eje og ikke juridisk. Han skelner i den kapitalistiske produktionsmåde mellem økonomisk og juridisk eje på følgende måde:

». . . mens »ejendomsretten« karakteriseres som universel, eftersom den ikke gør nogen som helst forskel på de ejede ting og brugen af dem, er den

16. *ibid.* p. 100.

eneste ejendom der er signifikativ ud fra produktionsprocesstrukturens synsvinkel eje af *produktionsmidlerne* (. . .) Mens det juridiske eje er en rettilighed til konsumtion *af en hvilken som helst slags* (. . .), så er det økonomiske eje af produktionsmidlerne ikke så meget »retten« til dem som magten til at konsumere dem produktivt. . .¹⁷

Vi ved, hvad det vil sige at konsumere produktivkræfter produktivt i den kapitalistiske produktionsmåde: at producere merværdi. Produktionsforholdet kommer også hos Balibar til udtryk i produktionen af merværdi, men mens Balibar forklarer dette resultat som en følge af produktionsmidlernes monopolisering hos en bestemt gruppe, nemlig kapitalisterne, så forklarede vi det som en følge af det værdimæssige forhold mellem lønarbejde og kapital. Lønarbejde og kapital er mere abstrakte begreber end lønarbejdere og kapitalister, d.v.s. det er først, når der til den abstrakte bestemmelse knyttes yderligere bestemmelser, vi kommer frem til de mere konkrete begreber. Men hele den udvikling fra det abstrakte begreb til det konkrete går tabt hos Balibar, fordi han i formssystemets elementer på forhånd indfører »ikke-arbejderen«. Som vi før har bemærket, er ikke-arbejderens eksistens ikke begrundet hos Balibar, han tager ordet et sted hos Marx, men det drejer sig i en teoretisk fremstilling ikke om ord, men om begreber, d.v.s. de skal defineres, udledes. Vi kan yderligere bemærke, at i væreproduktionsmåden eksisterer ikke-arbejderen overhovedet ikke. Et andet tegn på den for hurtige fremgangsmåde ser vi i, at distinktionen mellem ejere og ikke-ejere falder sammen med distinktionen ikke-arbejdere/arbejdere. Arbejderne kaldes også de direkte producenter. Hvad er kriteriet for at skelne mellem direkte producenter og ikke-arbejdere? Det kan, som Qvortrup andetsteds her i Kurasje påpeger, ikke være det fysiske forhold til produktionsmidlerne. Man behøver ikke stå ved maskinen for at være en direkte producent, det er tilstrækkeligt at være et led i den sammenstilling af arbejdere, kollektivarbejderen, som er nødvendig for at sætte samfundsmæssige produktivkræfter i arbejde, for at udføre produktivt arbejde. Men kapitalisten er, i samme omfang han leder arbejdsprocessen, element i kollektivarbejderen, og omvendt kan man sige, at arbejderen er kapitalist i samme omfang, han er aktieejer. Hvis man i stedet for at indføre ikke-arbejderen fra

begyndelsen går fra den abstrakte bestemmelse kapital og det modsvarende lønarbejde, så vil vi se, at produktionsforholdet peger på to funktioner: bærer af lønarbejde og bærer af kapital. Vi har ikke på forhånd sagt noget om, hvordan bærerne af det ene og det andet forholder sig til hinanden. Begrebsmæssigt er en kapitalist, der leder arbejdsprocessen, *lønarbejder*, men han er også samtidig *kapitalist*. Vi vil sige, at produktionsforholdet er økonomisk bestemt i kapitalismen, men tilføje at det er en abstrakt bestemmelse, og at det konkret fremtræder som et ejeforhold gennem det politisk/juridiske niveau »indgriben«. I modsætning til det kapitalistiske produktionsforhold er det feudale politisk/juridisk bestemt: det fremtræder direkte som et ejeforhold.

Hvis vi et øjeblik betragter de socialistiske økonomier, ses et eksempel på denne effekt. I grunden er produktionsforholdet også der af økonomisk art, ja det er oven i købet det samme som under kapitalismen: lønarbejde – kapital. Det, der adskiller den socialistiske økonomi produktionsforhold fra den kapitalistiske er netop de konkrete ejeforhold, der bestemmes »oven på« produktionsforholdet. Vi kan illustrere dette med et citat fra Bettelheim: *Övergången till den socialistiska ekonomin*:

»Det foregående indebærer, at økonomien endnu ikke fungerer som en enhed i udnyttelsen af naturen eller som et arbejdskollektiv. Med andre ord udgør i dagens socialistiske samfund hvert produktionsforetagende eller hver økonomisk enhed et temmeligt fritstående centrum for udnyttelse af naturen.

Det juridiske udtryk for denne økonomiske situation er, at hvert produktionsforetagende står som »ejere« af de produktionsmidler som er underlagt foretagendet samt dets produkter. Dette »ejere« har naturligvis ikke længere samme betydning som i romerretten og heller ikke nogen modsvarighed i kapitalistisk eje, det er et »ejere« der er underordnet arbejderstatens eje af disse foretagender i meget større skala. [/]. At de skilte økonomiske enheder i den produktive sektor er underordnede enheder viser sig specielt i at statsplanlægningen bestemmer de vilkår som kapitalen og konsumtionen er underlagt. Kapitalen og dets anvendelse bestemmes ikke længere af handelens love men gennem samfundets vilje.«¹⁸

Vi ser her, at kapitalen (og dermed lønarbejdet) er grundlaget, men de ejeforhold, der findes i de socialistiske lande, giver et andet forløb i udviklingen af produktivkræfterne end i den

17. *ibid.* pp. 126–27.

18. C. Bettelheim: *Övergången till den socialistiska ekonomin*, pp. 79–80.

kapitalistiske økonomi. Lidt forenklet kan man sige, at staten har overtaget finanskapitalistens plads.

Som en karakteristik kunne vi sige, at den socialistiske økonomi er en i grunden kapitalistisk økonomi, men den karakteriseres af en specifik indgriben fra statens side. Denne indgriben har en effekt på kapitalens bevægelse. Man sigter mod at etablere en tekniskøkonomisk integration (Bettelheim), d.v.s. mod at opnå en tilstand, hvor man kan benytte samfundets samlede arbejdskraft som én arbejdskraft. Først når produktivkræfterne har nået et sådant niveau, kan man ændre det grundlæggende produktionsforhold, forholdet mellem lønarbejde og kapital. Produkternes bevægelser vil under en sådan tilstand ikke foregå gennem cirkulationen, d.v.s. ved hjælp af værdikategorierne, værdibegrebet vil ifølge sagens natur ikke have nogen som helst relevans. Hele den samfundsmæssige produktion vil være under fuld kontrol, og produkterne vil bevæge sig på samme måde som mellem afdelingerne i en kapitalistisk virksomhed. Der vil i en sådan tilstand ikke være noget egentligt produktionsforhold, arbejdet vil være lig totalarbejdet uden formidling gennem et produktionsforhold. Men denne tilstand er, som Bettelheim påpeger, langt fra opnået i de socialistiske økonomier.

»Det er heller ikke først og fremmest gennem graden af planlægning og formerne for denne man skal bedømme socialismens 'virkeliggørelses niveau'. 'Socialismens kerne' (hvis man vil anvende det udtryk) er *ikke økonomisk planlægning, men at gøre ende på menneskets udbytning af mennesket.*«¹⁹

Hvad er en klasse?

Her fremdrager Bettelheim klasseforholdene som det, der adskiller socialismen fra kapitalismen. Det spørgsmål, vi nu kan stille, lyder: hvis produktionsforholdene ikke er klasseforhold, hvordan bestemmes klasseforholdene så? Vi har næsten allerede løst spørgsmålet. Ovenfor så vi, at produktionsforholdene i den kapitalistiske produktionsmåde og i den socialistiske er identiske (for tiden). Det, der adskiller de to produktionsmåder (som strengt taget ikke er forskellige produktionsmåder), er den måde produktionsforholdet konkret viser sig gennem det politisk/juridiske niveaus konkrete bestemmelse: ejeformerne.

Det er disse forskellige ejeformer, der er grunden til de forskellige klasseforhold. Vi vil derfor definere ejendomsforholdene som klasseforhold. Det bemærkes, at der her tales om økonomisk og ikke juridisk eje.

Disse klasseforhold kunne vi kalde for de objektive klasseforhold, men de er ikke de faktiske, d.v.s., de empirisk konstaterbare grupperinger. Disse når vi kun frem til ved at tage de ideologiske forhold i betragtning. Dette er naturligvis meget forenklet – det viser kun den vej, vi må gå.

Vi kan nu sige, at de klasseforhold, vi møder i den konkrete virkelighed, er de af det politisk/juridiske og ideologiske niveau overbestemte produktionsforhold.

Balibar knytter klasseforholdene sammen med distributionsforholdene. Det behøver imidlertid ikke anfægte os, for hvad er egentlig indholdet af produktionsforholdene – en omfordeling af produkterne som følge af den individuelle produktions underordning under totalarbejdet. Produktionsforholdene er i sig selv faktisk distributionsforhold. Marx udtrykker flere steder dette forhold mellem produktionsforhold og distributionsforhold ved at sige, at distributionsforholdene kun er produktionsforholdenes bagside. Når distributionsforholdene ikke er produktionsforholdene skyldes det, at distributionsforholdene er de gennem politikken/juraen bestemte produktionsforhold. Dette skulle ikke være vanskeligt at påvise, men det vil føre for vidt at gøre det her.

Økonomien og det dominerende niveau

Vi har som ledende princip haft, at produktionsforholdet modsvarer en bestemt type af arbejdsdeling. Denne arbejdsdeling må på en eller anden måde kunne relateres til produktivkræfterne (det er noget, der må undersøges). Vi har endvidere set, at produktionsforholdene var bestemt gennem forskellige niveauer, f.eks. i kapitalismen gennem cirkulationen d.v.s. økonomien selv og i feudalismen gennem politikken/juraen. Dette kan give anledning til nogle undersøgelser over forholdet mellem produktionsforholdet og det dominerende niveau. Vi vil som ledetråd for en sådan undersøgelse foreslå, at man går ud fra, at det dominerende niveau netop er det niveau, der bestemmer produktionsforholdet. Hvis dette viser sig at være korrekt, vil det medføre, at man ud fra en undersøgelse af produktivkræfterne og den dermed sammenhørende arbejdsdeling kan

19. ibid. p. 81.

bestemme det dominerende niveau, nemlig som det niveau, der sikrer delarbejdets underordning under totalarbejdet.

Vor sidste bemærkning til Balibar skal gælde den undersøgelsesmetode, han foreslår anvendt ved udforskningen af produktionsforholdene. Som omtalt ovenfor skelner Balibar mellem det økonomiske eje og den juridiske ejendomsret. Han foreslår, at man undersøger en given produktionsmådes produktionsforhold ved at gå ud fra ejendomsforholdenes juridiske udtryk for gennem en korrektion at eliminere den forskydning, der er mellem de to former for eje.

Vi kan naturligvis ikke bifalde en sådan fremgangsmåde. For det første er ejendomsforholdene ikke produktionsforhold, og for det andet går man let glip af den korrespondens, der er mellem produktivkræfter og produktionsforhold. Det har jo hele tiden været vores

forudsætning, at der var en overensstemmelse mellem disse to aspekter af produktionen. Det er i og for sig paradoksalt, at Balibar indrømmer denne korrespondens, men alligevel hævder at produktionsforholdene er bestemt uafhængigt af produktivkræfterne.

Den fremgangsmåde, vi selv har fulgt, er mere retliniet. Vi startede med at bestemme produktivkræfternes niveau. I disse produktivkræfter er en vis arbejdsdeling impliceret. Denne arbejdsdeling »modvirkes« af produktionsforholdene. Dette er et meget enkelt skema, og det sikrer, at der virkelig er en korrespondens mellem produktivkræfter og produktionsforhold.

Vi kan godt indrømme Balibar, at produktivkræfter og produktionsforhold i betydningen ejeforhold er selvstændigt definerede, men det hænger sammen med at ejeforholdene er bestemt gennem det politisk/juridiske niveau.

Leder

(fortsat fra side 2)

Integrations- og samarbejdsideologernes anti-ideologi var altså blot den *totalitære* ideologi, og derfor ikke genkendelig som ideologisk. Til trods for alliancen er det ikke lykkedes og vil det ikke lykkes for ideologerne at genetablere efterkrigs-idyllen; ikke fordi de ikke er opfindsomme nok (jvf. blot trivselskampagner, demokratiseringshalløj, o.s.v.), men fordi klassekampen og klasse-modsætningernes historiske former er blevet gen-

kendelige for den enkelte producent af grunde, som ideologerne ikke kan kontrollere med deres mystik, men som de tværtimod selv – omend beskedent – har været med til at fremme i en ganske vist mystificeret form, nemlig gennem udviklingen af de samfundsmæssige produktivkræfter og hermed udviklingen af disses *modsætningsforhold* til de eksisterende produktionsforhold.

I dette perspektiv skal de enkelte artikler i dette nummer ses.